10.53644/MKI.MNYN.2025.10

JAVASLAT A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK EGYSÉGES LEÍRÁSÁRA

PUSZTAY JÁNOS

KIVONAT: Az uráli nyelvek nyelvjárásainak egységes leírására irányuló törekvés Wolfgang Veenker és Pusztay János gyakorlati és elméleti munkáira vezethető vissza. A közzétett ajánlások és modellek ellenére sem történt előrelépés. Formai szempontból Veenker és Pusztay megközelítései jelentős különbségeket mutatnak. Pusztay az erdei nyenyec pur alnyelvjárása monografikus leírásában valósította meg elképzeléseit. Jelen tanulmány a kérdés fontosságára összpontosít.

KULCSSZAVAK: nyelvjárások, egységes leírás, nyelvfejlődés, nyelvtörténet

Előtörténet

Harminchét esztendőt ugrom vissza az időben. 1984. szeptember 4. és 7. között rendeztük meg az első nemzetközi uráli dialektológiai konferenciát, Hamburgban az immár negyedszázada (1997 elején) tragikus hirtelenséggel elhunyt Wolfgang Veenker professzorral, kedves barátommal, a hamburgi Finnugor Szeminárium tanszékvezetőjével. (A többes szám első személyt az indokolja, hogy abban az esztendőben Humboldt-ösztöndíjasként Hamburgban tartózkodtam, Veenker professzor tanszékén, s a konferenciát együtt találtuk ki, készítettük elő és rendeztük meg.) A konferencia előadásai meg is jelentek a *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 20.* köteteként *Dialectologia Uralica* címmel.

Hadd térjek ki ezzel kapcsolatban egy kis személyes előtörténetre, illusztrálva azt, hogy egy-egy tudományos ötlet, javaslat megszületése körül mi minden játszódhat le. 1984 húsvétját Veenkeréknél töltöttem. A család női tagjai elutaztak, csak Veenker maradt otthon szeretett szülővárosában, Lüneburgban, ahonnan hetente háromszor-négyszer ingázott munkahelyére, Hamburgba. A többnapos lüneburgi tartózkodás nemcsak kikapcsolódást jelentett – persze, az is volt, nagy sétákkal az egykori sókereskedelemből meggazdagodott, tipikus északnémet architektúrát felvonultató városban, meg palacsintasütést –, hanem komoly szakmai vitákat is folytattunk, már a szeptemberre tervezett konferencia jegyében. Mindkettőnknek készen volt az elképzelése a nyelv(járás)leírási modellről. Veenker már 1980-ban bemutatta elképzelésének első változatát a turkui finnugor kongresszuson (Veenker 1981). A továbbfejlesztett fonológiai modellt először – nem sokkal a hamburgi konferencia előtt – az 1984. június 28. és július 1. között Kismartonban (Eisenstadt) rendezett *III. Uráli fonológiai konferenci*án ismertette. Én a magam elképzelését egy erdei-nyenyec nyelvjárás leírásában próbáltam ki, amely nem sokkal a hamburgi konferencia előtt látott napvilágot (Pusztay 1984b).

A két nyelv(járás)leírási modell között, mint mindjárt láthatjuk, hatalmas a szemléletbeli eltérés. Napokon át győzködtük egymást a magunk igazáról, szakmailag ugyan eredménytelenül, ám annyi haszna mégiscsak volt, hogy eközben nem tudtunk összpontosítani a palacsinta tésztájához szükséges arányokra, s így egyre nagyobb hegyben voltunk kénytelenek kisütni a palacsintát. Becsületünkre legyen mondva, hogy – ha már az adott szakmai kérdésben nem is, de – a palacsintaélvezetben egyetértettünk, így aztán a magunk emelte hegyet el is pusztítottuk.

A modellek

A konferencián mindketten bemutattuk nyelv(járás)leírási modellünket azzal a szándékkal, hogy azok – vagy legalább valamelyikük – figyelembevételével szülessen meg minél több uráli nyelv minél több nyelvjárási leírása. Wolfgang Veenker két előadást tartott a konferencián, egyet a fonológiai (Veenker 1984a; 1985a), egyet pedig a morfológiai modelljéről (Veenker 1984a; 1985b). Én csak a morfológia leírásának egy lehetséges módjáról beszéltem (Pusztay 1984b; 1985).

A sokat utazó Wolfgang Veenker a nyelvi elemek kódolásának módját – saját bevallása szerint – vasúti és légitársasági menetrendek, valamint telefonkönyvek eljárásából merítette. A repülőjáratok kódolása a kiinduló repülőtér és az úti cél – szaknyelven szólva: desztináció – repülőterének három-három betűs rövidítéséből áll. Ezt a gyakorlatot vette át, amikor kialakította a maga rendszerét, amelyben minden nyelvi elemet hat, betűvel jelölt kategóriához rendelt szám jelöl. Az egyes nyelvi elemek osztályozásakor – például a fonológiai leírásban – figyelembe veszi az adott fonémának a fonológiai rendszerben elfoglalt helyét, funkcionális sajátosságait. Így ugyanaz a fonéma a különböző nyelvekben különböző kódot kaphat attól függően, hogy például egy mássalhangzó részt vesz-e a palatális korrelációban, vagy sem. Például a *t'* fonéma kódja a nyenyecben, a vepszében és az egyik lapp nyelvjárásban – 123032, azaz

A-1 CNS exp (mássalhangzó, explozíva)
B-2 cor (koronális)
C-3 dal (dentális/alveoláris)
D-0
E-3 stimmlos, palatalisiert (zöngétlen, palatális)
F-2 STT-Korr: – (zöngésségi korreláció)
PAL-Korr: + (palatális korreláció),

de az észt nyelvben a *t'* kódja1 – 123038, vagyis az utolsó szám eltérő, mivel az észtben a zöngésségi korreláció irreleváns. A kód feloldása:

A-1 CNS exp (mássalhangzó, explozíva)
B-2 cor (koronális)
C-3 dal (dentális/alveoláris)
D-0
E-3 stimmlos, palatalisiert (zöngétlen, palatális)
F-8 STT-Korr: 0 irrelevant (irreleváns)
PAL-Korr: + (palatális korreláció)

1 Az észt fonéma esetében is helyesebb lenne a 123032 kód alkalmazása, mivel létezik palatalizáltsági korreláció, más kérdés, hogy *t : t'* különbségét a standard észt helyesírás valóban nem jelöli. *(A szerk.)*

A morfológiai leírásban szintén követi a hat számból álló kódolást. Az anyagot hat csoportra osztja:

- (1) Nominalflexion (névszóragozás: jelek és ragok)
- (2) Pronominalflexion (névmásragozás: jelek és ragok)
- (3) cetera (Numeralia …) (egyéb toldalékolási kategóriák, pl. számnevek toldalékolása)
- (4) Verbalflexion, finit (igeragozás: jelek és ragok, verbum finitumok)
- (5) Verbalflexion, infinit (igenevek toldalékolása)
- (6) Derivation (szóképzés)

A rendszer alrendszerekből tevődik össze, például:

(1) Nominalflexion (Névszóragozás)
(A) Névszóragozásnál jelöletlen
(0)
(B) Kategorie der Flexionsart (Ragozási kategória)
(1) fab = általános ragozás
(2) fdt (fds)= határozott (determinált) ragozás
(3) fpx = birtokos ragozás
(4) fsd = sekundäre Flexion (másodlagos ragozás)
(C) Kategorie des Numerus (A szám kategóriája)
(1) sg (egyes szám)
(2) du (kettős szám)
(3) pl (többes szám)

(DE) Kategorie des Kasus (A névszói eset kategóriája)
(11) cas 11 az esetek felsorolása
|| |||
(99) cas 99
(F) bei B-1, B-2, B-4 jelöletlen
(0)
B-3 birtokos ragozás esetén
(Személy és szám)
(1) sg 1

(2) 2
(3) 3
(4) du 1
(5) 2
(6) 3
(7) pl 1
(8) 2
(9) 3

Meglátásom szerint ennek a hatelemű modellnek kétségtelen előnye az elegancia. Hátránya viszont, hogy előbb alaposan meg kell tanulni az alkalmazását, valamint a szándék ellenére nem látszanak a rendszeren vagy az alrendszereken belüli összefüggések (vagy csak én nem látom őket).

Az én, a fentebb említett erdei-nyenyec nyelvjárási leírással kipróbált javaslatom a decimális beosztáson alapul. Ennek hátránya, hogy igen hosszú kódok keletkezhetnek. Előnye viszont – ennek ellenére – az áttekinthetőség, az alá- és fölérendeltségi viszonyok világos tükröződése.

A nyelvjárásleírás előtt sok nyelv elemzése alapján mátrixot kell készíteni, amelyben minden lehetséges nyelvtani jelenség megkapja a maga pozícióját. A lényeg, hogy minden jelenségnek minden nyelvben/nyelvjárásban ugyanazt a kódot kell megkapnia. Ezáltal a számítógépes feldolgozás is lehetővé válik, megkönnyítve az adatkeresést, az összehasonlítást.

A mátrix elkészítéséhez szükség van az egyes jelenségek (például esetek) pontos funkcionális meghatározására. A leíró nyelvtanokban használt megnevezések gyakran félrevezetők, ezért nem a megnevezésekből, hanem a funkciókból célszerű kiindulni. Ehhez – s ez itt nem a reklám helye – segítséget nyújthat például az általam jó két évtizede összeállított *Szakszógyűjtemény* (Pusztay 2000).

Bár az előadás címe a magyar nyelvjárások egységes leírására tett javaslatot ígéri, mégis célszerűnek tartom, hogy egy leírási modell esetében ne korlátozzuk a modell szerkezetét és terjedelmét a magyar nyelvjárások jelenségeire. Vegyünk fel olyan kategóriákat is a mátrixba, amelyek – már? – nincsenek meg a magyar nyelvben. Például a morfológiában, mind az ige, mind a névszó kategóriájában vegyük fel a számjelölés alrendszerébe a duálist is; amelynek helye

a magyar nyelvjárások esetében értelemszerűen üresen marad, de lehetőséget ad az összehasonlításra olyan nyelvekkel, amelyekben – például egyes lapp nyelvjárásokban, továbbá a manysiban, a hantiban vagy a szamojéd nyelvek többségében – még megtalálható. (És vannak olyan indoeurópai, például egyes szláv nyelvek, amelyek ezt a kategóriát vagy csökevényesen [lásd az orosz], vagy teljes paradigmájában [lásd szlovén] ismerik.)

Vagy a módok esetében vegyünk alapul olyan nyelveket, amelyekben nem csak a magyarban ismert három mód található. A finnben négy, a nyenyecben, a mordvinban a leíró nyelvtanok szerint akár 10 is lehet a módok száma.

Hasonlóképpen például az evidencialitás kifejezési módjainak vagy az összetett múlt idők alkalmazásának is helyet kell kapnia a mátrixban. A magyart illetően itt alkalom nyílik rámutatni nyelvfejlődési folyamatokra, azaz közelíteni lehet a szinkr**ó**n és a diakr**ó**n szemléletű nyelvleírást, ami által teljesebb kép rajzolódik ki a nyelvről, nyelvjárásról. Arról nem is szólva, hogy bár a magyar köznyelvből az összetett múlt idő kategóriája eltűnt, vannak archaikus nyelvjárásaink, amelyek még ismerik.

Ezáltal a magyar nyelvjárás-leírási modell nemzetközileg is használható lesz, alkalmassá válik – például – rokon, de nem rokon nyelvekkel való összehasonlításra is.

Lássunk példát az említett erdei-nyenyec nyelvjárás decimális alapú leírására – a morfológia területéről:

2. Morphologie (Alaktan)
2.1. Nomen (N**évszó)**
2.1.1. Numeri (Számjelölés)
2.1.1.1. Singular (Egyes szám)
2.1.1.2. Dual (Kettős szám)
2.1.1.3. Plural (Többes szám)
2.1.2. Die Kasussuffixe (Esetragok)
2.1.2.1. Die absolute Deklination (Abszolút ragozás)
2.1.2.1.1. Die einzelnen Kasus (Az egyes esetragok)
…

2.1.2.2. Die possessive Deklination (Birtokos ragozás)
2.1.2.2.1. Px1Sg (E/1 birtokos személyrag/személyjel)
2.1.2.2.1.1. Besitz im Sg (Egyes számú birtok)
2.1.2.2.1.1.1. NomSg (Egyes számú birtok nominatívuszi esetben)
…
2.1.2.3. Die Prädestination

2.2. Verb (Ige)
2.2.1. Die Verbalsuffixe (Igei személyragok)
2.2.1.1. Die intransitive/indeterminierte Konjugation (Intranzitív/indeterminált igeragozás)
2.2.1.1.1. Vx1Sg (E/1 igei személyrag)
…
2.2.1.2. Die transitive/determinierte Konjugation (Tranzitív/determinált igeragozás)

2.2.1.2.1. Vx1Sg (E/1 igei személyrag)
2.2.1.2.1.1. Objekt im Sg
…
2.2.1.3. Die reflexive Konjugation (Visszaható ragozás)
…
2.2.2. Tempora (Igeidők)
2.2.2.1. Praesens – Aorist (Jelen idő – aorisztosz)
2.2.2.2. Praeteritum (Múlt idő(k)
…
2.2.3. Modi (Igemódok)
2.2.3.1. Indikativ (Kijelentő mód)
2.2.3.2. Imperativ (Felszólító mód)
2.2.3.2.1. Intr/Indet
…
2.2.4. Prädikativische Flexion der Nomina (A névszó predikatív ragozása)
2.2.5. Infinitiv (Infinitívusz / főnévi igenév)
2.2.6. Partizipien (Melléknévi igenevek)

…
2.3. Pronomina (Névmások)
2.3.1. Personalpronomina (Személyes névmások)
…
2.3.2. Demonstrativa (Mutató névmások)
…
2.4. Adverbien (Hat**á**rozószók)
2.4.1. Lativische Adverbia (Latívuszi határozószók)
…
2.5. Postpositionen (Névutók)
2.5.1.1. Lativische Postpositionen (Latívuszi határozószók)
…
2.6. Numeralia (Névszóragok)
2.6.1. Cardinalia (Sorszámnevek)
…
2.7. Interjektionen (Kötőszók)
2.8. Bildungssuffixe (Képzők)
2.8.1. Nominale Bildungssuffixe (Névszóképzők)
…

Miért van minderre szükség?

- A nyelvjárások egységes leírása áttekinthetővé teszi a nyelvjárások sajátosságait, viszonyát az adott nyelv többi nyelvjárásához.
- Megkönnyíti az összehasonlítást más nyelvek nyelvjárásaival.
- Ha a nyelvjárások minden egyes – elsősorban grammatikai – jelenségét figyelembe veszik, fény derülhet addig fel nem fedezett nyelvtörténeti jelenségekre is. Ez volt a tapasztalatom a fentebb már említett erdei-nyenyec nyelvjárás leírásakor. A periféria – legyen az földrajzi (nyelvi sziget, szórvány) vagy nyelvhasználati (például nyelvjárás) – gyakran jobban megőriz ősi elemeket, mint a kanonizált nyelvváltozat.
- Ugyanakkor nyelvjárásokból – például hangtani okokból – el is tűnhetnek ősi elemek, lásd a nyugat-dunántúli nyelvjárásokban a ragokban a

szóvégi *-l* és *-n* lekopását s az ennek következtében esetleg végbemenő magánhangzó-változást. Így azután például a nyugat-dunántúli nyelvjárás(ok)nak más nyelvjárásokkal vagy akár a köznyelvvel való összevetése érdekes eredményt hoz:
-tu/-tü (< *-tól/-től*): *emëntem a zasztal-**tu** / sziék-**tü***
-ru/-rü (< *-ról/-ről*): *lëvëttem a kömvet a puóc-**ru** / a sziék-**rü***
-bu/-bü (<*-ból/-ből*): *kimëntem a szobá-**bu** / begyüttem a ker(d)-**bü***
-ba/-be (< *-ban/-ben*): *a szobá-**ba** vagyok / a ker(d)-**be** dúgozok*
-ná/-né (< *-nál/-nél*): *a barátom-**ná** vuótam / a nüővièrem-**nié** vuótam* stb.

Befejezésül

Az oroszországi finnugor nyelvek dialektológiája esetében javaslatom bizonyosan aktuális mindmáig. Ha tanulmányom gondolkodásra serkenti a magyar nyelvjáráskutatókat is, elértem célomat.

Hivatkozott irodalom

Pusztay János 1984a: *Die Pur-Mundart des Waldjurakischen. Grammatikalischer Abriss aufgrund der Materialien von T.V. Lehtisalo*. (Studia Uralo-Altaica, 23.) Szeged.

Pusztay János 1984b: Gedanken zu einem einheitlichen morphologischen Beschreibungsmodell der uralischen Sprachen. *Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica* 6: 79–89.

Pusztay, János 1985: Gedanken zu einem einheitlichen morphologischen Beschreibungsmodell der uralischen Sprachen. In: Veenker, Wolfgang (ed.): *Dialectologia Uralica*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 20.) Wiesbaden, 49–56.

Pusztay János 2000: *Szakszógyűjtemény az uráli nyelvek tanulmányozásához*. (Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai, 8.) Szombathely.

Veenker, Wolfgang 1981: Entwurf einer systemimmanenten morphologischen Beschreibung der uralischen Sprachen. In: *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars VI. 312–321.

Veenker, Wolfgang 1984a: *Vorschlag für ein phonologisches Beschreibungsmodell der uralischen Sprachen und Dialekte.* (Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica, 6.) Hamburg.

Veenker, Wolfgang 1984b: *Vorschlag für ein morphologisches Beschreibungsmodell der uralischen Sprachen und Dialekte.* (Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica, 6.) Hamburg.

Veenker, Wolfgang 1985a: Vorschlag für ein phonologisches Beschreibungsmodell der uralischen Sprachen und Dialekte. In: Veenker, Wolfgang (ed.): *Dialectologia Uralica*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 20.) Wiesbaden.

Veenker, Wolfgang 1985b: Vorschlag für ein morphologisches Beschreibungsmodell der uralischen Sprachen und Dialekte. In: Veenker, Wolfgang (ed.): *Dialectologia Uralica*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 20.) Wiesbaden.